

**ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ
ԼՈԶԱՆԻ ԲԱՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ. «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՕԶԱԽ»-Ի
ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՇՈՒՐՁ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ**

Բանալի բառեր – Թուրքիա, Լոզանի պայմանագիր, Հայկական օջախ, քեմալականներ, փոքրամասնություններ, միջազգային բանակցություններ

Բանակցությունները Լոզանում և կնքված պայմանագիրը երկար տարիներ գտնվել են ոչ միայն գիտավերլուծական քննարկումների, այլև Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական զարգացումների կիզակետում: Ներկայումս ևս այդ քննարկումները, ձեռք բերելով փոքր-ինչ այլ ուղղվածություն¹, շարունակում են որոշակի տեղ զբաղեցնել Թուրքիայի քաղաքական օրակարգում՝ կապված արտաքին ու ներքին տարբեր խնդիրների հետ: Լոզանի բանակցություններում առավելապես հետաքրքրություն են ներկայացնում հետևյալ հարցերը՝ քրիստոնյա և ընդհանրապես փոքրամասնությունների կարգավիճակը, Թուրքիայի տարածքում «Հայկական ազգային օջախ» ստեղծելու քննարկումները, ուղղափառ աշխարհի հոգևոր կենտրոնի՝ Կոստանդնուպոլսի Հունաց տիեզերական պատրիարքության խնդիրը:

Բացի այդ, նկատենք, որ Լոզանի պայմանագրով քեմալականները, ըստ էության, լեգիտիմացնում էին իրենց ծավալած շարժումը, լուծում սահմանային, տնտեսական, քաղաքական որոշակի հարցեր, և այս առումով պատահական չէ, որ բանակցությունները, ձեռք բերված արդյունքները երկար ժամանակ եղել են թուրքական պետական քարոզչության կարևոր կռվաններից: Հատկապես Մուսթաֆա Քեմալի հիմնած Հանրապետական ժողովրդական կուսակցության կառավարման տարիներին՝ 1923-1950 թթ., այդ ամենին տրվել է առավել մեծ կարևորություն և Լոզանի պայմանագիրն ասոցացվել է Թուրքիայի երկարամյա վարչապետ ու երկրորդ նախագահ Իսմեթ Ինյոնյուի հետ՝ համարվելով նրա դիվանագիտական հմտությունների շնորհիվ ձեռք բերված կարևոր հաղթանակ²:

¹ Ներկայումս հատկապես Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդոդանի կողմից հասարակական-քաղաքական քննարկումների ասպարեզ է նետվել այն վարկածը, որ Լոզանի պայմանագիրը Թուրքիայի համար հաղթանակ չէր, քանի որ դրանով թուրքական կողմը ստիպված դիմել է զգալի զիջումների և հրաժարվել «Ազգային ուխտով» նախատեսված տարածքների մի մասից:

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Гегамян В.**, Изобретая Лозанну: праздник Мира как способ конструкции харизмы власти в традиционном обществе // “Islamology - Journal for the Studies of Islam and Muslim Societies” (<http://dx.doi.org/10.24848/islm1g.07.1.10>), t. 7, n° 1, 2017, p. 219-235:

1922 թ. երկրորդ կեսին սկսվել են քննարկում-բանակցություններ Թուրքիայի (քեմալական իշխանությունների), Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ճապոնիայի, Հունաստանի, Ռումինիայի, Հարավսլավիայի միջև: Քեմալականները սկզբնական շրջանում առաջարկել են բանակցություններն անցկացնել Իզմիրում, և այդ պարագայում թուրքական պատվիրակությունը ղեկավարելու էր Մուսթաֆա Քեմալը: Սակայն ավելի ուշ որոշվել է բանակցություններն անցկացնել Լոզանում, և թուրքական պատվիրակության ղեկավար է նշանակվել Իսմեթ փաշան: Լոզանի կոնֆերանսը սկսվել է 1922 թ. նոյեմբերի 20-ին, որին, բացի վերը նշված երկրներից, դիտորդի կարգավիճակով մասնակցել է նաև ԱՄՆ-ը: Խորհրդային Ուկրաինան և Վրաստանը մասնակցել են միայն այն նիստերին, որոնք ուղղակիորեն առնչվում էին Սև ծովին և նեղուցներին վերաբերող խնդիրներին¹: Լոզանի կոնֆերանսում քննարկվում էին երեք հիմնական՝ տարածքային և ռազմական, տնտեսական և ֆինանսական, ինչպես նաև օտարերկրացիների և փոքրամասնությունների խնդիրներ:

Կոնֆերանսում կողմերը շատ դանդաղ էին հասնում համաձայնության, և արդեն 1923 թ. փետրվարին պարզ դարձավ, որ որևէ էական տեղաշարժ չկա, ուստի պատվիրակությունները, չհասնելով շոշափելի արդյունքների, վերադարձան իրենց երկրները: Արևմտյան պետությունները փորձում էին Թուրքիայի վրա որոշակի ճնշումներ գործադրել, սակայն նա կոպտորեն մերժում էր բոլոր պահանջները՝ քաջ գիտակցելով, որ մեծ տերությունները նոր պատերազմ սկսելու հնարավորություն և ցանկություն չունենին: Բանակցությունների երկրորդ փուլը, որը սկսվեց 1923 թ. ապրիլին, ավելի հաջող անցավ. թուրքական և հունական կողմերը եկան սկզբունքային համաձայնությունների, և արդեն հուլիսի 24-ին թուրքական պատվիրակության ղեկավար Իսմեթ փաշան, ստանալով Մուսթաֆա Քեմալի թույլտվությունը, ստորագրեց պայմանագիրը²: Թուրքիան մեծ մասամբ հասավ իր համար ցանկալի արդյունքի, սակայն, այնուամենայնիվ, միջազգայնորեն ճանաչվեցին ոչ այն սահմանները, որոնք նախատեսվում էին քեմալականների Ազգային ուխտով: Թուրքական խորհրդարանը վավերացրեց պայմանագիրը 1923 թ. օգոստոսի 21-ին, և դրանից հետո Մեծ Բրիտանիան սկսեց դուրս բերել իր զորքերը. հոկտեմբերի 1-ին անգլիական վերջին զինվորը դուրս եկավ Ստամբուլից³:

Լոզանի բանակցությունների ժամանակ խնդրահարույց հարցերից մեկը Թուրքիայի տարածքում հայերի և հույների ցեղասպանություններից հետո գոյատևած քրիստոնյաների խնդիրն էր, որը քեմալականների համար առաջ-

¹ Տե՛ս **Zürcher E. J.**, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul, 2000, s. 235:

² Լոզանի պայմանագրի ամբողջական տեքստը տե՛ս **Okutan M. Ç.**, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul, 2009, s. 306-308:

³ Տե՛ս **Zürcher E. J.**, նշվ. աշխ., էջ 238:

նային էր: Այն ուներ ածանցյալ այլ բաղադրիչներ ևս, որոնք վերաբերվում էին թե՛ թուրքական իշխանություններին և թե՛ արևմտյան տարբեր պետություններին, նրանց տված խոստումներին ու ստանձնած պարտավորություններին: Այդ բանակցություններում թուրքական պատվիրակության անդամներից մեկը՝ ազգայնամոլ գործիչ Ռեզա Նուրը, իր հուշերում նշում է, որ «Թուրքիային դարեր շարունակ կործանման տանող ամենակարևոր հոգսն էր»¹ քրիստոնյա ժողովուրդների հարցը: Նա նկատում է, որ «ամենաբուռն բանավեճերը» տեղի էին ունենում փոքրամասնությունների խնդիրները քննարկող հանձնաժողովի նիստերում, որոնք վերածվել էին «մի մեծ ճակատամարտի... Դրա համար աշխարհի բոլոր անկյուններից քահանաներ, քրիստոնյաներ, կոմիտեականներ, քաղաքական գործիչներ հավաքվել, լցվել էին Լոզան»²:

1969 թ. Թուրքիայում հրատարակվել է Լոզանի արձանագրությունների թարգմանությունների ժողովածուն, որի առաջաբանի հեղինակ Իսմեթ Ինյունյուն գրել է հետևյալը. «Սպասվում էր, որ կոնֆերանսի ժամանակ պատմականորեն ձևավորված ավանդույթով փոքրամասնությունների պատճառով մեծ կոնֆլիկտ էր լինելու: Բայց փոքրամասնությունների խնդիրը մինչև կոնֆերանսին հասնելը գործնականում լուծված էր: Դրա շնորհիվ էլ հնարավոր չէր Թուրքիային դժվար կացության մեջ դնել»³:

Հարկ է նկատել, որ բացի քրիստոնյա բնիկ ժողովուրդների, առավել ևս՝ հայերի և հույների հարցից, ինքնին խնդրահարույց էր ընդհանրապես փոքրամասնությունների հարցը, քանի որ Թուրքիայի պարագայում այդ եզրույթի ընկալումը, սահմանումը և տարաբաժանումը բախվում էին բազմաթիվ խնդիրների: Այսպես, Ռեզա Նուրը, իր հուշերում նշելով Լոզանի բանակցությունների ժամանակ փոքրամասնություն տերմինի սահմանման մասին, անդրադառնում է դրա հիմնական՝ ռասայական, լեզվական, կրոնական բաղադրիչներին, և գրում. «Մա մեզ համար լուրջ վտանգ էր: Մեր դեմ աշխատող այս մարդիկ որքան խորը և որքան լավ էին մտածել»⁴: Այնուհետև նա բացատրում է իր մտահոգությունը հետևյալ կերպ. եթե Լոզանի բանակցությունների ժամանակ առաջնորդվեին փոքրամասնությունների ռասայական բաժանմամբ, ապա չերքեզները, արխազները, բոսնիացիները, քրդերը պետք է համարվեին փոքրամասնություն: Եթե հիմք ընդունեին լեզվական բաժանման դրույթը, ապա Թուրքիայում բնակվող այլալեզու մուսուլմանները նույնպես պետք է համարվեին փոքրամասնություն: Իսկ կրոնական կամ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ դավանական դրույթի մասին նա նշում է. «Երկու

¹ Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, İstanbul, III Cilt, 1967, s. 995.

² Նույն տեղում, էջ 996:

³ Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler (çevirmen: Seha L. Meray), İstanbul, 2001, 2. Baskı, s. XI.

⁴ Rıza Nur, նշվ. աշխ., էջ 1044:

միլիոն շիաներին (քրգըլբաշներ), որոնք գտարյուն թուրքեր են, նույնպես սարքելու էին փոքրամասնություն»¹: Տարվելով ինքնագովեստով՝ Ռեզա Նուրը պատմում է, որ բանակցությունների ժամանակ այդ առաջարկը լսելով՝ ինքը «ուղղակի սարսափել է» Թուրքիայի համար դրա կործանարար հեռանկարից և «ամբողջ ուժերը լարելով»՝ պայքարել նման դասակարգման դեմ և հասել նրան, որ ռասայական, լեզվական, կրոնական փոքրամասնություններ սահմանող դրույթը հանվել է ու արձանագրվել է միայն «ոչ մուսուլման փոքրամասնություն» ձևակերպումը: Այնուհետ ազգայնամոլ գործիչն անդրադառնում է նաև այդ պոտենցիալ վտանգից քաղած «դասերին», որոնցից կարևորը, ըստ նրա, հետևյալն է. «Մեր հիմնական, ամենաարդար, ամենակենսական հարցը մեր հայրենիք այլ ռասայի, այլալեզու, այլակրոն մարդ չթողնելն է»²: Շարունակելով իր վերլուծությունը՝ Ռեզա Նուրը բացահայտ նշում է, որ այդ վտանգները չեզոքացնելու, այսինքն՝ միատարր Թուրքիա ձևավորելու համար «ամենաճիշտը թուրքական ծայրահեղ նացիոնալիզմն է», և ուղղակի առաջարկում է որպես «ամենաառաջնային գործ» վերացնել չերքեզական, արբանական գյուղերը և նրանց ու մյուս ժողովուրդներին բնակեցնել «թուրքերի հետ խառը»³ ու այդպիսով ձուլել:

Ավելորդ չէ թեկուզ հպանցիկ անդրադառնալ Թուրքիայում ազգային կամ կրոնական փոքրամասնություն եզրերի իրավական կողմին, ինչի վերաբերյալ կարծիքների համադրական հաջող վերլուծություն է արել իրավաբան Վ. Քոչարյանը: Այսպես, ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Խտրականության կանխման և փոքրամասնությունների պաշտպանության ենթահանձնաժողովի (ստեղծվել է 1948 թ.) հատուկ զեկուցող Ֆ. Կապտորտին տվել է ազգային փոքրամասնությունների «դասական» համարվող հետևյալ սահմանումը. «Թվով փոքրաքանակ և չգերակայող դիրք գրավող խումբ է, որի անդամներն այդ պետության քաղաքացիներ են, ունեն էթնիկական, կրոնական կամ լեզվական բնութագրեր, որոնցով տարբերվում են բնակչության հիմնական մասից և դրսևորում են, թեկուզ և անուղղակի, համերաշխության զգացում իրենց մշակույթի, իրենց ավանդույթների, կրոնի կամ լեզվի պահպանման նպատակով»⁴: Քննարկման նյութ է և հատակեցման կարիք ունեն նաև «ազգային», «կրոնական», «էթնիկական» փոքրամասնություն եզրերը: Վ. Քոչարյանը մի շարք մասնագետների կարծիքների հիման վրա ներկայացնում է մի տեսակետ, ըստ որի՝ «ազգային» համարվում են այն խմբերը, «որոնք կազմված են մի ազգի ներկայացուցիչներից, որն ունի իր

¹ Rıza Nur, նշվ. աշխ., էջ 1044:

² Նույն տեղում, էջ 1045:

³ Նույն տեղում:

⁴ Քոչարյան Վ., Ազգային փոքրամասնությունների միջազգային-իրավական պաշտպանության որոշ խնդիրներ // «ԲԵՇ», 1995, թիվ 1, էջ 38:

ազգային պետությունը, բայց ապրում են այլ պետության տարածքում»¹: Իսկ մեկ այլ՝ ավելի ընդհանրացնող տեսակետն այն է, որ «ազգային փոքրամասնություն» եզրույթում ընդգրկված են ն՝ էթնիկ, ն՝ կրոնական, ն՝ լեզվական փոքրամասնությունները²: Թուրք պատմաբան և քաղաքագետ Սամիմ Աքգյունուրը, անդրադառնալով ընդհանրապես փոքրամասնությունների սահմանման հարցին, շեշտում է, որ հատկապես Մերձավոր Արևելքում ազգային ինքնության և մարդկանց միմյանցից տարբերակելու հիմնական տարրը ոչ թե էթնիկ կամ լեզվական պատկանելությունն է, այլ կրոնը³: Եվ որպես այս տեսակետը հաստատող օրինակ է բերում այն, որ Օսմանյան կայսրությունում բուլղարները ըստ «միլլեթների (ազգերի) համակարգի» ընդգրկված էին հույն ուղղափառ «միլլեթի» մեջ, քանի որ ուղղափառ էին, իսկ կաթոլիկ հայերն ընդգրկված չէին հայ առաքելական «միլլեթի» մեջ⁴ հենց նույն կրոնական-դավանանքային բաժանման սկզբունքով: Թուրք ուսումնասիրող և հրապարակախոս Բասքըն Օրանը ազգային փոքրամասնություններին նվիրված իր աշխատության մեջ նշում է, որ Թուրքիայում ընդհանրապես «փոքրամասնություն» տերմինը շատ նեղ ընկալում ունի և ընդգրկում է միայն ոչ մուսուլման քաղաքացիներին, ավելի կոնկրետ՝ հայերին, հույներին, հրեաներին⁵: Մենք ևս այն կարծիքին ենք, որ Թուրքիայում de facto և ինչ-որ առումով de jure «փոքրամասնություն» եզրույթը գերազանցապես կիրառվում է հայերի, հույների և հրեաների պարագայում և ունի նաև հասարակական-քաղաքական համընդհանուր ընկալում:

Լոզանում փոքրամասնություններին վերաբերող երկարատև բանակցությունների ու բանավեճերի ժամանակ թուրքական պատվիրակության ղեկավար Իսմեթ Ինյունյուն բազմիցս հայտարարել է, որ Թուրքիան կճանաչի այն բոլոր իրավունքները, որոնք տարբեր երկրներում ունեն փոքրամասնությունները, և որևէ բացառություն չեն ընդունի, որևէ վերահսկողության չեն համաձայնվի և կընդունեն Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո կնքված պայմանագրերում փոքրամասնությունների վերաբերյալ սահմանված բոլոր կետերը⁶: Իսմեթ փաշային անհանգստացրել է անգամ «փոքրամասնությունների պաշտպանություն» հաճախ կրկնվող արտահայտությունը, և նա ռեպլիկի կարգով հայտարարել է, թե հույս ունի, որ այդ արտահայտության կիրառմամբ նպատակ չունեն վիրավորել «Թուրքիայի ամբողջա-

¹ Քոչարյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 39:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս Աkgönül S., Azınlık: Türk Bağlamında Azınlık Kavramına Çapraz Bakışlar, İstanbul, 2011, s. 11:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 117:

⁵ Տե՛ս **Oran B.**, Türkiye’de Azınlıklar: Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama, İstanbul, 2004, s. 36:

⁶ Տե՛ս **İsmet İnönü**, Hatıralar, Ankara, 2014, s. 356:

կանությունը և միասնականությունը»¹: Ի վերջո Լոզանի պայմանագրում տեղ են գտել ոչ մուսուլման փոքրամասնությունների և նրանց իրավունքների վերաբերյալ դրույթներ, սահմանումներ (37-44-րդ հոդվածներ), սակայն որևէ շեշտադրում չկա «հատուկ, առանձնակի» կարգավիճակի վերաբերյալ, ինչը փաստորեն թուրքական կողմի սկզբունքային պահանջն էր: Ճիշտ է, ըստ այդ հոդվածների՝ Թուրքիան ստանձնել է որոշակի պարտավորություններ, որոնք, ընդ որում, սահմանված են որպես «հիմնարար օրենքներ», սակայն ստորագրման պահից մինչ օրս թուրքական տարբեր իշխանություններ հետևողականորեն խախտել են բոլոր պարտավորությունները: Մասնավորապես՝ ոչ մուսուլման փոքրամասնությունների կրոնի և դավանանքի ազատությունը, կրոնական հաստատություններ հիմնելու, պետության կողմից այդ կառույցները պահպանության տակ վերցնելու, կրթական հաստատությունների տարատեսակ իրավունքների ճանաչումը և այլ պարտավորություններ ոտնահարվել ու խախտվել են բացահայտորեն, և տարբեր հարթակներում դրանց վերաբերյալ բարձրաձայնումները, միջազգային կառույցների կոչերն անհետևանք են մնացել ու շարունակում են մնալ:

Լոզանի բանակցությունների ժամանակ առաջ է քաշվել Թուրքիայի տարածքում «Հայկական ազգային օջախ» ստեղծելու հարցը, որը պաշտպանել են արևմտյան տերությունների ներկայացուցիչները. նրանցից ոմանք քանիցս հրապարակավ մեղադրել են թուրքական իշխանություններին և ընդհարվել թուրքական պատվիրակության հետ: Ի սկզբանե թուրքական պատվիրակությունը և անձամբ Իսմեթ փաշան, հենվելով Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի պատրաստած ուղեցույցի վրա՝ կտրականապես չէին ընդունում Թուրքիայում «Հայկական ազգային օջախ» ստեղծելու գաղափարը, իսկ եթե այլ պետություններ շարունակեին պնդել այդ հարցը, ապա անհրաժեշտության դեպքում նա լիազորված էր ընդհատել բանակցություններն առանց նույնիսկ նախօրոք տեղյակ պահելու Անկարային²: Իր հուշերում Իսմեթ Ինյունյուն նկարագրում է Լոզանի բանակցությունների ժամանակ շվեյցարացի մի պրոֆեսորի հետ ունեցած բանավեճը: Ի պատասխան շվեյցարացու՝ Հայկական հարցի և Թուրքիայում «Հայկական ազգային օջախ» ստեղծելու մասին հայտարարությունների՝ նա նշել է. «Մեզ համար «Հայկական հարց» չկա: Մենք նոր պետություն ենք, ուրիշ պետություն ենք: Ես գիտեմ, որ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ շատ բաներ են տեղի ունեցել: Համաշխարհային պատերազմն ամբողջ աշխարհի համար չորս տարի է տևել, իսկ մեզ համար՝ ութ տարի: Տեղի են ունեցել ավելի շատ բաներ, քան թե դուք գիտեք»: Դրանից հետո Իսմեթ Ինյունյուն ավելի կոշտ շեշտադրումներով հայ-

¹ Տե՛ս **Alantar Ö. Z.**, Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi; Türk Dış Politikası Analizi (ed. Prof. Dr. Faruk Sönmezoglu), İstanbul, 2001, s. 72:

² Տե՛ս **Աղամալյան Թ.**, Իսմեթ Ինյունյուն և Հայկական հարցի քննարկումը Լոզանի վեհաժողովում // Մերձավոր Արևելք, Երևան, 2011, VII, էջ 40:

տարարել է, որ շվեյցարացի պրոֆեսորի ներկայացրած պահանջներն անընդունելի են, և իրենք չեն կարող համաձայնել «Թուրքիայի մասնատմանը»¹: Ավելորդ չէ նկատել, որ քեմալականները տարբեր բանակցությունների ժամանակ բազմիցս շեշտել են հայկական նահանգներում հայերի կա՛մ շատ փոքրաթիվ լինելը, կա՛մ այն, որ այդ նահանգներում այլևս հայեր չկան, ուստի այդտեղ «Հայկական ազգային օջախ» ստեղծելը գուրկ է որևէ հիմքից: Այն է՝ կարող ենք ևս մեկ անգամ արձանագրել, որ այդ հարցում քեմալականներն օգտվել են երիտթուրքերի իրագործած ցեղասպանության հետևանքներից և հայերի հայրենագրվումը կիրառել են որպես կարևոր փաստարկ բանակցությունների ժամանակ:

Թուրքական պատվիրակությունն ընդհանրապես սկզբունքային էր՝ չմասնակցել որևէ բանակցության կամ նիստի, որտեղ կխոսվեր Հայկական հարցի մասին: Ավելին՝ Ռեզա Նուրը լքել է բանակցությունների դահլիճը և դրանով, ըստ էության, տապալել քննարկումը՝ չնայած եվրոպական պատվիրակների բանավոր հավաստիացումներին, թե ընդամենը հայտարարություններ պետք է անեն հայկական թեմայով: Ռեզա Նուրը իր այդ քայլը ներկայացնում է որպես անձնական մեծ ներդրում թուրքական շահերի պաշտպանության գործում: Ըստ նրա, նիստերը բոյկոտելու քայլը նա արել է հանկարծակի, նախօրոք չի տեղեկացրել մյուս երկրների ներկայացուցիչներին, որպեսզի եվրոպական երկրները չհասցնեն ճնշումներ գործադրել Թուրքիայի պատվիրակության ղեկավար Իսմեթ Ինյունյուի վրա²: Նա իր քայլը չի համաձայնեցրել նաև վերջինիս հետ և նիստը տապալելուց հետո միայն այդ մասին զեկուցել է պատվիրակության ղեկավարին, որը համբուրելով Ռեզա Նուրին՝ ասել է. «Քեզ հազար անգամ շնորհավորում եմ. դու Հայկական հարցը վերջնականապես թաղեցիր»³:

Իսմեթ Ինյունյուն իր հուշերում որոշ մանրամասներ է ներկայացնում Լոզանի բանակցությունների ժամանակ «Հայկական ազգային օջախ»-ի ստեղծման հարցի շուրջ տեղի ունեցած զարգացումներից: Այսպես, ըստ նրա՝ բանակցությունների ժամանակ նրա մոտ է եկել «Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախկին նախարարներից Նորատունկյան»⁴ էֆենդին Փաշայան ազգանունով մեկի հետ», որը, ինչպես նա գրում է, «հայ հին հեղափոխականներից էր»: Իսմեթ Ինյունյուն նշում է, որ ինքը համաձայնել է հանդիպել նրանց հետ՝ ենթադրելով, որ «պետության ամենաբարձր պաշտոններից մեկը վարած» անձը պետք է որ լավ ծանոթ լիներ «թուրքերի մոտեցումներին» և փոքրամասնությունների վերաբերյալ դիրքորոշմանը:

¹ İsmet İnönü, նշվ. աշխ., էջ 352:

² Տե՛ս Rıza Nur, նշվ. աշխ., էջ 1059-1065:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 1064:

⁴ Նկատի ունի 1912 թ. Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարար Գաբրիել Նորատունկյանին:

Հանդիպման ընթացքում, ի պատասխան Նորատունկյանի այն մտքին, թե «թուրքերի և հայերի միջև շատ բաներ են տեղի ունեցել», նա պատասխանել է, թե իրենք ո՛չ նախկինում, ո՛չ էլ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի և թուրքերի միջև տեղի ունեցած դեպքերի հետ «որևէ կերպ կապ չունեցող մարդիկ են», քննարկվող դեպքերից «լրիվ հեռու», «նոր մարդիկ են», իսկ իրենց պետությունը՝ «լիովին նոր պետություն է»¹: Սրանով մի կողմից Իսմեթ Ինյունյուն փորձել է քեմալականների և երիտթուրքերի միջև տարբերակում դնել, որն ինքնին կեղծիք է, իսկ մյուս կողմից, այնուամենայնիվ, ենթատեքստում ակնարկել, թե կապ չունեն տեղի ունեցած իրադարձությունների, այն է՝ Հայոց ցեղասպանության հետ: Այնուհետ Նորատունկյանն ուղղակի հայտարարել է. «Մենք պահանջում ենք հայկական օջախ: Թուրքիայի որևէ հատված պետք է առանձնացնեք և հանձնեք մեզ»: Դրան հետևել են Իսմեթ Ինյունյուի բացահայտ ծաղրանքով և թույլ քողարկված հեզնանքով հարցերը. «Որտե՞ղ եք ուզում. արևելքո՞ւմ, հարավո՞ւմ, արևմուտքո՞ւմ»: Նորատունկյանը պատասխանել է. «Որտեղ ուզում է թող լինի, մեզ մի տեղ տվեք որպես հայկական օջախ, մենք այնտեղ հավաքվենք, այնտեղ ապրենք»²: Իսմեթ Ինյունյուն, բնականաբար, մերժել է այդ պահանջը և կրկին ծաղրանքով հարցրել, թե ինչպես պետք է հայերը հավաքվեն իրենց չպատկանող տարածքում և այնտեղ պետություն ստեղծեն: Նորատունկյանը դրանից հետո, ըստ Իսմեթ Ինյունյուի, սկսել է խոսել սպառնալիքներով նշելով, թե իրենց ձեռքի եկածն անելու են, և դրանց հետևել են թուրքական պատվիրակության ղեկավարի հետևյալ խոսքերը. «Լսի՛ր, իսկ հիմա արդեն լուրջ եմ խոսում: Ես լուրջ մոտեցա ձեր՝ ինձ հետ հանդիպելու ցանկությանը..., սակայն ձեր խոսքերը հիասթափեցրին ինձ: Շատ հստակ հայտարարում եմ. մենք ձեր պահանջները չենք ընդունում... Դուք եթե ուզում եք՝ կարող եք մինչև վերջ պայքարել, պայքարե՛ք»: Ավարտելով խոսակցությունը՝ Իսմեթ Ինյունյուն հայտարարել է, որ այլևս ցանկություն չունի հանդիպել նրանց հետ: Հաջորդ օրերին, ինչպես նա նշում է, իբրև թե Նորատունկյանը քանիցս փորձել է հանդիպել իր հետ, սակայն ինքը մերժել է³: Իհարկե, այս դրվագում Իսմեթ Ինյունյուն դեպքերը նկարագրում է իրեն ցանկալի ձևով, և չենք կարծում, որ Գաբրիել Նորատունկյանը, որը ոչ միայն զբաղեցրել է Օսմանյան կայսրության արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը, այլև խորությամբ տեղյակ է եղել օսմանյան/թուրքական քաղաքական մտածողությանը, կարող էր քեմալականների ներկայացուցիչների հետ շփվելիս նման դյուրահավատ վերաբերմունք դրսևորել: Սակայն, միննույն ժամանակ չենք կարող ժխտել, որ ինչպես նախկինում, այդ ժամանակաշրջանում ևս հայ հասարակական-քաղաքական միտքը հաճախ չարդա-

¹ **İsmet İnönü**, նշվ. աշխ., էջ 350:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 351:

րացված վստահություն և հավատ ուներ հատկապես արևմտյան պետությունների տված խոստումների հանդեպ. Լոզանի բանակցությունները ևս, ցավոք սրտի, բացառություն չէին:

«Հայկական ազգային օջախ» ստեղծելու հարցին իր հուշերում բավական մեծ տեղ է հատկացրել նաև Ռեզա Նուրը և կիրառել այնպիսի հռետորաբանություն, որը պետք է ավանդական դառնար Թուրքիայի համար և դրսևորվեր նաև հետագայում ու հատկապես այն դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերել է հայկական տարածքների վերադարձին: Այսպես, երբ ամերիկյան պատվիրակն իր ելույթում հայերի համար պահանջել է «Հայկական օջախ» և դա հիմնավորել նաև հումանիստական նկատառումներով, Ռեզա Նուրը պատասխանել է, որ եթե ամերիկացիներն անհանգստանում են հայերի համար և շեշտում հումանիզմի պարագան, ապա թող «նրանց Ամերիկայում հող տան», քանի որ Թուրքիայում վիճակն անհամամետ ավելի վատ է, քան ԱՄՆ-ում, և այդ հարուստ երկրում հայերը «իրենց շատ հանգիստ կզգան»¹: Գրեթե նույն միտքն ավելի ուշ՝ 1945 թ., ասելու էին թուրք պաշտոնյաներն ի պատասխան ԽՍՀՄ-ի հողային պահանջների՝ կապված Կարսի և Արդահանի նահանգների հետ. այդ ժամանակ Թուրքիայի պաշտոնական հայտարարության մեջ շեշտվելու էր, որ եթե ԽՍՀՄ ղեկավարությունը մտահոգ է հայերի հողային խնդիրների համար, ապա թող Ռուսաստանի անձայրածիր տարածքներում նրանց հող տա:

Բավական հետաքրքիր և միևնույն ժամանակ ցավալի են այն մանրամասները, որոնք ներկայացրել են Լոզանի բանակցությունների մասնակիցները արևմտյան երկրների և հատկապես բրիտանական պատվիրակության պահվածքի վերաբերյալ. մասնավորապես՝ դրանց հակասական բնույթը, որը ցայտուն դրսևորվել է հրապարակային և կուլիսային քննարկումներում: Այսպես, բաց քննարկումներում անգլիացիները բավական շատ և ակտիվ անդրադարձել են Թուրքիայում փոքրամասնությունների խնդիրներին, հանդես եկել նրանց իրավունքների «անխոնջ պաշտպանի» դիրքերից: Այդ պահվածքն առաջացրել է նաև Իսմեթ փաշայի անհանգստությունը: Ինչպես նա հավաստում է, մի օր հրավիրել է անգլիական պատվիրակությունից «շատ լավ աշխատող, խելքը գլխին և փորձառու մի դիվանագետի», որին հարցրել է, թե ինչու են անգլիացիները փոքրամասնությունների հարցում նման պահվածք որդեգրել և արդյո՞ք ուզում են բանակցությունները դադարեցնել: Դրան ի պատասխան՝ փորձառու դիվանագետը նրան վստահեցրել է, որ ամեն ինչ նորմալ է և խորհուրդ է տվել բնական համարել փոքրամասնությունների խնդիրների վերաբերյալ ցուցադրական ելույթները և բարձրացած աղմուկը. «Իսմեթ փաշա, տարիներով շատ բաներ ենք ասել, շատ բաներ ենք խոստացել: Աշխարհով մեկ շատ պարտավորություններ ենք ստանձնել: Հիմա, երբ

¹ Rıza Nur, նշվ. աշխ., էջ 1058-1059:

դրանց վերջ է տրվում, ինչն¹ էս զարմանում այս ձևականությունների վրա, որոնք արվում են»¹: Այդ դրվագը գրեթե նույն կերպ է նկարագրում Ռիզա Նուրը, ըստ որի վկայության՝ արևմտյան դիվանագետներից մեկը բացահայտ ասել է. «Պատերազմի ընթացքում հայերին շատ ենք օգտագործել, այդքանից հետո մի խոսք էլ չասենք»²:

Ի վերջո, «Հայկական ազգային օջախ»-ի թեման թուրքական կողմի համար պահվածքի և սկզբունքային դիրքորոշման հետևանքով նախ փոխում է իր բնույթը և հետո փաստացի դուրս մղվում բանակցությունների օրակարգից: Արևմտյան պետությունների պատվիրակներն արդեն խորհրդանշական և լիովին այլ տոնայնությամբ փորձում են այդ հարցին ևս մեկ անգամ անդրադառնալ, սակայն այդ ամենը կրկին ավարտվում է անարդյունք: Այսպես, արևմտյան բանակցողներից մեկը 1922 թ. դեկտեմբերին առաջարկել է թուրքական կողմին զիջում անել որպես «նվեր քրիստոնյա ժողովուրդներին Օսնդյան տոների հետ կապված», ինչին թուրքական պատվիրակությունը հեզմանքով պատասխանել է, թե «թուրքերը սովորություն չունեն անել Օսնդյան նվերներ»³, քանի որ դա քրիստոնեական տոն է:

Լոզանի բանակցություններում, բացի «Հայկական ազգային օջախ»-ի խնդրից, թուրքական պատվիրակությունն ուներ մեկ այլ կարևոր հարց ևս, որը պարունակում էր և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական բաղադրիչ. խոսքը հայերի լքյալ գույքի մասին է: Ինչպես հայտնի է, երիտթուրքական ցեղասպան քաղաքականության բազմաթիվ հետևանքներ քեմալականների համար դարձան այն կարևոր կովանները, որոնց հիման վրա նրանք կազմակերպեցին, իրականացրին իրենց քաղաքական, ժողովրդագրական, ռազմական և տնտեսական գործունեությունը: Դրանց մեջ կարևոր տեղ ունի դեռևս երիտթուրքերի ընդունած և հետո տարբեր վերաձևակերպումներով գործող «Լքյալ գույքերի մասին» օրենքը, որով թուրքական պետությունն իրականացրել էր իր քաղաքացի հայերի գույքերի «օրինականացված» թալանը: Քեմալականները ոչ միայն օգտվում էին այդ թալանից ձեռք բերված նյութական, գույքային և այլ միջոցներից, այլև փորձում ապահովել այնպիսի միջավայր, որը թույլ կտար շարունակել քրիստոնյա բնակչության ունեցվածքի յուրացումն ու տնօրինումը: Ուստի, քեմալականներն արդեն մինչև Լոզանի բանակցություններին մեկնելն ընդունել էին մի շարք սկզբունքային որոշումներ, որոնք առնչվում էին լքյալ գույքերի խնդրին: Դրանցից առաջինն այն էր, որ պետությունն անում էր ամեն հնարավորը, որպեսզի թույլ չտա որևէ քրիստոնյայի (հայի և հույնի) մուսլը Թուրքիա, իսկ արդեն Թուրքիայի սահմաններում բնակվողներին հնարավորության դեպքում արտաքսի: Այս

¹ İsmet İnönü, նշվ. աշխ., էջ 354-355:

² Rıza Nur, նշվ. աշխ., էջ 1060-1061:

³ Мельник А., Греко-турецкие разногласия // «Международная жизнь» (журнал Народного Комиссариата по иностранным делам), 1929, № 8, с. 57.

մոտեցման կարևոր դրդապատճառն այն էր, որ վերապրած հայերը կարող էին վերադառնալ և պահանջել իրենց գույքը:

Աքսորյալ և վերապրած հայերի Թուրքիա վերադառնալու հարցը քննարկվել է Լոզանի բանակցությունների ժամանակ, սակայն թուրքական պատվիրակությունը համառորեն պնդել է, թե դա «չպետք է լինի միջազգային քննարկումների օրակարգի նյութ և պետք է կարգավորվի բացառապես թուրքական կառավարության լիազորությունների շրջանակներում»¹: Իսմեթ փաշան անգամ բացահայտ հայտարարել է, որ «հարյուր հազար հայերի վերադարձը» ուղղակիորեն վերաբերում է Թուրքիայի ազգային անվտանգությանը²: Թուրքական պատվիրակությունը բացասաբար է վերաբերվել անգամ առանձին հայերի Թուրքիա վերադարձի խնդրին և հայտարարել, որ Թուրքիա կարող են մուտք գործել միայն այն մարդիկ, որոնք վտանգ չեն ներկայացնում իրենց երկրի համար և անցյալում ներգրավված չեն եղել տարատեսակ հակաթուրքական կառույցներում: Սակայն, ինչպես նկատում են Թաներ Աքչամը և Ումիթ Քուրթը, «Թուրքիան առանց բացառության բոլոր հայերին «վտանգավոր անձ» հռչակեց և թույլ չտվեց նրանց մուտքը երկիր»³: Ի վերջո, խնդրի շուրջ քննարկումները Լոզանում ավարտվել են առանց որևէ կոնկրետ լուծման, և Թուրքիայի համառ պնդումներն ու կարծր դիրքորոշումը այդ հարցում ևս հաջողությամբ են պսակվել:

Փաստորեն, ստեղծվել է մի վիճակ, որ Թուրքիան խուսափել է Օսմանյան կայսրության քաղաքացի հայերին իրենց բնակության նախկին վայրերը վերադառնալու բնական իրավունքը տալու պարտավորությունից, և, բացի այդ, առանձին հայերի մուտքը Թուրքիա հնարավոր է դարձրել միայն մանրամասն քննության և կառավարության ու համապատասխան մարմինների թույլտվության դեպքում: Հայերի՝ Թուրքիա վերադարձի խնդիրն այս անգամ ևս արևմտյան տերություններն օգտագործել են լոկ հռետորաբանության համար, և նրանք շատ արագ ու հեշտությամբ հրաժարվել են այդ հարցի քննարկումից: Այսինքն՝ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը, ըստ էության, լռելյայն համաձայնել է, որ նորաստեղծ Թուրքիան ունենա այն բոլոր հիմքերը, որոնք նրան թույլ կտան շարունակել և վերջնական փուլի հասցնել հայ ժողովրդի ցեղասպանության, աքսորի ու հայրենագրկման հետևանքով լքված գույքի թալանը: Սակայն հարցի երեսպաշտական կողմը շարունակում էր մնալ այն, որ քեմալական իշխանությունները հայտարարում և արձանագրում էին, թե հայերի լքյալ գույքի տերերը հենց հայերն են, և պետությունը այդ գույքը վերցրել է լոկ իր հոգաձության տակ, մինչև որ կհայտնվեն

¹ Akçam T., Kurt Ü., Kanunların Ruhü: Emval-I Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek, İstanbul, 2012, s. 112.

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 113:

³ Նույն տեղում, էջ 115:

իրական տերերը, որոնց ևս հենց նույն իշխանությունները ոչ մի կերպ չէին արտոնում մուտք գործել Թուրքիա:

Այսպիսով, Թուրքիայի տարածքում «Հայկական ազգային օջախ» ստեղծելու հարցը Լոզանի բանակցություններում տապալվեց և դուրս եկավ օրակարգից¹: Փաստորեն, Լոզանը դարձավ Հայկական հարցի միջազգայնորեն արձարձման չհաջողված դրվագներից մեկը, իսկ անգլիացի պետական գործիչ, լորդ Քերզոնը դա բնութագրում է հետևյալ կերպ. «Հայկական հարցը լուր մահացավ»²: Թուրքերը նույնպես գնահատական են տալիս Լոզանի պայմանագրին, մասնավորապես՝ բանակցությունների հայկական բաղադրիչին: Ռեզա Նուրը ծայրահեղ ազգայնամուլական ու այլատյաց շեշտադրումներով նշում է. «Իրոք, Հայկական հարցը փակվեց, և այլևս բանակցությունների ժամանակ հայ բառը չլսվեց: Մա մի կողմից հայերին լավ դաս էր, քանի որ եվրոպացիները նրանց իրենց շահերի համար առաջ էին մղում, թույլ տալիս, որ կործանվեն, հետո նրանց ոչինչ չէին տալիս: Եվ այսպես եղել է ոչ թե մեկ, այլ շատ անգամ: Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայերի ապրած ողբերգության ծավալները մեծ են: Դրա պատճառը Անգլիան, Ռուսաստանը և Ֆրանսիան են: Այսքան կործանումներից և աղետներից հետո այդ երեք պետություններն անպայման նրանց (*հայերին – Ռ. Մ.*) պետք է հող տային: Մինչդեռ նրանք զբաղված էին բացառապես իրենց շահերով և բավարարվեցին լոկ բանավոր «հայերին տարածք է պետք» ասելով ու վերջ: Կարող եմ ասել, որ փաստացի Հայկական օջախի գաղափարը մենք եվրոպական դիվանագետների հետ միասին թաղեցինք»³: Նա նաև բավական վիրավորական ձևով հայերին համեմատում է լաբորատորիաների նապաստակների հետ, որոնց վրա փորձարկումներ են անում, և այդպես է պատկերում եվրոպացիների վերաբերմունքը հայերի ու Հայկական հարցի նկատմամբ ու հավելում. «Սակայն այդ ազգը (*հայերը – Ռ. Մ.*) մինչ օրս այնքան անհեռատեսություն է դրսևորում, որ դեռևս չի հասկանում այս ամենը»⁴:

Խոսելով Լոզանում Հայկական հարցի տապալման մասին՝ հարկ է ևս մեկ անգամ հատուկ շեշտել արևմտյան պետությունների և հատկապես Մեծ Բրիտանիայի ընդգծված բացասական դերակատարումը: Այդ պետությունը տարբեր տարիների և տարատեսակ իրավիճակներում, ցավոք, ամենաբացասական դերերից մեկն է ունեցել միջազգային բանակցություններում հայերին վերաբերող հարցերի արձարձման ժամանակ: Լոզանը բացառություն չէր, և ինչպես դիպուկ նկատել է սփյուռքահայ քաղաքական գործիչ, հրա-

¹ Տե՛ս **Киракосян А.**, Предисловие // Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг., под редакцией Армана Киракосяна, Ереван, 2010, с. 27-28:

² Հղումը ըստ՝ **Բայրուդյան Վ.**, Քրդերը, Հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Երևան, 2006, էջ 336:

³ **Rıza Nur**, նշվ. աշխ., էջ 1065-1066:

⁴ Նույն տեղում, էջ 1066:

պարակախոս Գերսամ Ահարոնյանը, «Մեծ պետութեանց ներկայացուցիչները Պիդատոսի պէս լուացին իրենց ձեռքերը, եւ ընդունեցին թուրքական տեսակէտը՝ որովհետեւ իրենց քաղաքական բարոյականը այնքան ինկած էր՝ որքան թուրքինը»¹:

Рубен Мелконян – Проблема христианских меньшинств Турции во время лозаннских переговоров: обсуждения о создании «Армянского национального очага»

Лозаннские переговоры и договор долгие годы были в центре не только научно-аналитических обсуждений, но и общественно-политического развития Турции. И по сей день эти обсуждения, немного изменив направленность, продолжают занимать определенное место в политической повестке дня Турции в связи с различными внешними и внутренними проблемами. Вопрос первостепенной важности для кемалистов – вопрос христиан, выживших после геноцидов армян и греков, – был одним из самых проблематичных во время лозаннских переговоров. Вопрос создания «Армянского национального очага» также был выдвинут в Лозанне, однако провалился и был снят с повестки дня. Фактически Лозаннская конференция стала одной из неудавшихся попыток поднятия Армянского вопроса на международной арене.

Ruben Melkonyan – The Problem of Christian Minorities of Turkey during the Lausanne Negotiations: Discussions on the Formation of an “Armenian National Home”

For many years, the negotiations and the Treaty of Lausanne were in the center of both scientific and analytical discussions and socio-political developments in Turkey. Nowadays these discussions, changing their focus, still have certain place in the political agenda of Turkey in connection with different external and internal problems. Being extremely important for Kemalists, the issue of the Christians, survived from the Armenian and Greek Genocides, was one of the most problematic questions during the Lausanne negotiations. The issue of the formation of an “Armenian national home” was also suggested during the negotiations in Lausanne; however, it failed and was removed from the agenda. Actually, the Lausanne conference became one of the unsuccessful attempts of raising the Armenian Question in the international arena.

Ներկայացվել է 14.01.2020

Գրախոսվել է 21.01.2020

Շնորհունվել է տպագրության 10.03.2020

¹ **Ահարոնեան Գ.**, Մեծ երազի ճամբուն վրայ (Ակնարկ Հայկական հարցի պատմութեան վրայ), Պէյրութ, 1964, էջ 171: